

7. સંહતિ: કાર્યસાધિકા

[હિતોપદેશ સંસ્કૃતનો પ્રસિદ્ધ કથાગ્રંથ છે. તેના કર્તા પંડિત નારાયણ છે. ઈસવીસનના નવમા શતકમાં આની રચના થઈ છે એમ મનાય છે. આમાં નીતિબોધ આપનારી વિવિધ પ્રાણીકથાઓ છે. આમાંથી એક કથા અહીં પ્રસ્તુત છે.

આ કથામાં સંગઠનનો મહિમા વર્ણવ્યો છે. પણ તેની પૃષ્ઠભૂમિ જુદી જ રીતે વિચારવામાં આવી છે. બધી જગાએ શંકા રાખવા જઈએ, તો ખાવાનું કે પીવાનું પણ મળી શકે એમ નથી. આ કારણે કોઈ જાતની શંકા વગર સાહસ કરીને કાર્યમાં ઊતરી પડવું જોઈએ. આમ કરવા જતાં જ્યારે લોભ કે એવા જ બીજા કોઈ કારણથી માણસ મુશ્કેલીમાં મુકાય, ત્યારે તે મુશ્કેલીમાંથી પાર ઊતરવા માટે સંહતિ એટલે કે સંગઠન ઉપયોગી નીવડે છે, એ વાત આ કથા દ્વારા ઉપદેશવામાં આવી છે.

પ્રાણીજગત જો સંહતિ જાળવી શકતું હોય, તો વિચારવાનું કે માનવ સમુદાયે પણ આ સંહતિ જાળવવા પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ. આ સૂચન પણ અહીં છે. પ્રસ્તુત વાર્તાનો નીતિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરવાની સાથે અહીં વપરાયેલાં ભૂતકાળનાં ક્રિયાપદોનાં રૂપોનો પણ તમારે અભ્યાસ કરવાનો છે.]

અસ્તિ ગોદાવરીતીરે વિશાલઃ
શાલ્મલીતરુઃ । વિવિધેભ્યઃ દેશેભ્યઃ સમાગતાઃ
બહવઃ વિહગાઃ તત્ર રાત્રૌ નિવસન્તિ । તેષુ
લઘુપતનકનામા વાયસઃ અપિ એકતમઃ
અસ્તિ । અથ કદાચિત્ પ્રભાતકાલે સ વાયસઃ
કૃતાન્તં દ્વિતીયમ્ ઇવ અટન્તં વ્યાધમપશ્યત્ ।
તમવલોક્ય સોઽચિન્તયત્, ‘અદ્ય પ્રાતરેવ
અનિષ્ટદર્શનં સંજાતમ્, ન જાને તત્ કિમનભિપ્રેતં
દર્શયિષ્યતિ ।’ ઇતિ વિચિન્ત્ય સ વ્યાકુલઃ
સંજાતઃ ।

અથ તેન વ્યાધેન તણ્ડુલકણાન્ વિકીર્ય જાલં વિસ્તીર્ણમ્ । સ ચ વૃક્ષસ્ય પૃષ્ઠભાગે પ્રચ્છન્નો ભૂત્વા
અતિષ્ઠત્ । તસ્મિન્નેવ કાલે ચિત્રગ્રીવનામા કપોતરાજઃ પરિવારેણ સહ ગગને વ્યસર્પત્ । ભૂમૌ વિકીર્ણાન્
તણ્ડુલકણાન્ દૃષ્ટ્વા કપોતાઃ લુબ્ધાઃ અભવન્ । તતઃ સ કપોતરાજઃ તણ્ડુલકણલુબ્ધાન્ કપોતાન્ અકથયત્,
‘કુતોઽત્ર નિર્જને વને તણ્ડુલકણાનાં સમ્ભવઃ ? તન્નિરૂપ્યતામ્ તાવત્ । ભદ્રમિદં ન પશ્યામિ । અનેન તણ્ડુલકણલોભેન
અસ્માકં મહદનિષ્ટમપિ ભવિતુમર્હતિ । અતઃ સર્વથા અવિચારિતં કર્મ ન કર્તવ્યમ્ । યતઃ -

સુજીર્ણમન્નં સુવિચક્ષણઃ સુતઃ

સુશાસિતા શ્રીઃ નૃપતિઃ સુસેવિતઃ ।

સુચિન્ત્ય ચોક્તં સુવિચાર્ય યત્કૃતં

સુદીર્ઘકાલેઽપિ ન યાતિ વિક્રિયામ્ ॥

एतद्वचनं श्रुत्वा कश्चित् कपोतः सदर्पमवदत्, “आः ! किमेवमुच्यते ?

वृद्धानां वचनं ग्राह्यम् आपत्काले ह्यपस्थिते ।

सर्वत्रैवं विचारेण भोजनेऽप्यप्रवर्तनम् ॥

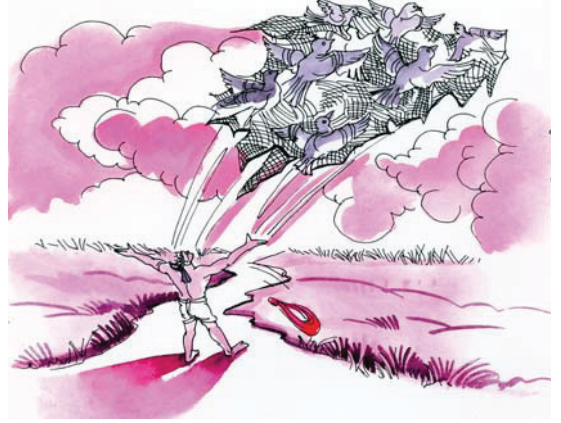
उक्तं च -

शङ्काभिः सर्वमाक्रान्तमन्नं पानं च दुर्लभम् ।

प्रवृत्तिः कुत्र कर्तव्या जीवितव्यं कथं नु वा ॥”

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्वे कपोताः तत्र जाले
उपाविशन् । अनन्तरं ते सर्वे जालेन बद्धाः अभवन् ।

अथ जालबद्धाः ते यस्य वचनेन तत्र समपतन् तस्य
कपोतस्य तिरस्कारं कुर्वन्ति स्म । तस्य तिरस्कारं श्रुत्वा
चित्रग्रीवः अवदत्, “विपत्काले विस्मय एव कापुरुषलक्षणम् ।
तदत्र धैर्यमवलम्ब्य इदानीमेवं क्रियताम् । सर्वैः एकचित्तीभूय
जालमादाय उड्डीयताम् । यतः -

अल्पानामपि वस्तूनां संहतिः कार्यसाधिका ।

तृणैर्गुणत्वमापन्नैः बध्यन्ते मत्तदन्तिनः ॥”

इति विचिन्त्य सर्वे कपोताः जालमादाय उत्पतिताः । ततः स व्याधः तान् जालापहारकान् अवलोक्य
पश्चात् धावति । परन्तु तान् सुदूरं गतान् दृष्ट्वा व्याधः प्रतिनिवृत्तः । लुब्धकं निवृत्तं दृष्ट्वा चित्रग्रीवः अवदत्,
“हिरण्यकनामकस्य मम मित्रस्य मूषकराजस्य समीपे वयं गच्छामः । स अस्मान् बन्धनात् मुक्तान्
करिष्यति ।” ततः ते मूषकराजस्य समीपं समगच्छन् । चित्रग्रीवस्य मित्रेण मूषकराजेन स्वकीयैः तीक्ष्णैः दन्तैः
सर्वेषां बन्धनानि छिन्नानि । चित्रग्रीवोऽपि हिरण्यकस्य आभारं मत्वा सपरिवारः यथेष्टदेशान् समगच्छत् ।

टिप्पणी

नाम (पुंल्लिंग) : शाल्मलीतरुः शीमलानुं आऽ विहगः पक्षी वायसः कागडो कृतान्तः यमराज,
मृत्युना देव व्याधः शिकारी तण्डुलकणः खोभानो कश-दाशो कपोतः कबूतर कापुरुषः कायर पुरुष विस्मयः
आश्चर्य, नवाँ मूषकराजः उँदरोनो राजा, मुष्य उँदर

(स्त्रील्लिंग) : विक्रिया विकार संहतिः संगठन कार्यसाधिका कार्यने सिद्ध करनारी

(नपुंसकल्लिंग) : जालम् जाल भद्रम् कल्याण, शुभ अनिष्टम् न गमे तेवुं, भराभ गुणत्वम् दोरडापणुं,
दोरडानुं स्वरूप.

सर्वनाम : तेषु तेमां (बहुवचन) सः ते (पुल्लिंग) अनेन आनाथी अस्माकम् आपणा, अमारा
एतत् आ (नपुंसकल्लिंग) सर्वे अधा ते तेओ (पुल्लिंग) यस्य जेना, जेनुं तस्य तेना, तेनुं सर्वैः अधा द्वारा,
अधांअ तेमने (पुल्लिंग) मम मारुं वयम् आपणे, अमे सर्वेषाम् अधानुं, सडुनुं

विशेषण : समागत आवेलुं एकतम अनेकोमांनुं ओक विकीर्ण ईलायेलुं महत् मोटुं अविचारित वगर
वियार्थु सुजीर्णम् सारी रीते पये तेवुं सुविचक्षण घणो कुशण, डाह्युं, होशियार सुशासित सारी रीते काबू करायेलुं,

કાબૂમાં રખાયેલું **સુસેવિત** સારી રીતે સેવવામાં આવેલું **અલ્પ** થોડું, ઓછું **કર્તવ્ય** કરવા જેવું **ગ્રાહ્ય** ગ્રહણ કરવા જેવું **લભ્ય** મેળવવા લાયક **આક્રાન્ત** ઘેરાયેલું **લુબ્ધ** લોભી **આપન્** પ્રાપ્ત થયેલ **મત્ત** અભિમાની **છિન્** કાપેલું **ઉક્ત** કહેવાયેલું.

અવ્યય : અસ્તિ છે (હયાતી કે અસ્તિત્વને બતાવે છે) છે, હતું અપિ પણ **પ્રાતેરેવ** સવારે જ **તાવત્** તેટલું, તેવું **સર્વથા** બધી રીતે **આ:** અરે (ક્રોધ, દુઃખ અને વિરોધ દર્શાવે છે.) **સર્વત્ર** બધી જગ્યાએ **કુત્ર** ક્યાં, કોઈક જગ્યાએ **કથમ્** શા માટે, કેવી રીતે **નુ** ચોક્કસ, નિશ્ચિત **વા** અથવા **તત્ર** ત્યાં, તે જગ્યાએ **અથ** પ્રારંભનો સૂચક અવ્યય, હવે **તદત્ર** તેથી અહીં **ઇદાનીમ્** અત્યારે, આ સમયે **એવમ્** આમ **ઇતિ** સમાપ્તિનું સૂચક, આ રીતે, આમ.

સમાસ : ગોદાવતીતીરે (ગોદાવર્યા: તીરમ્ - તસ્મિન્ । ષષ્ઠી તત્પુરુષ) । શાલ્મલીતરુ: (શાલ્મલ્યા: તરુ: । ષષ્ઠી તત્પુરુષ) । પ્રભાતકાલે (પ્રભાતસ્ય કાલ: - પ્રભાતકાલ:, તસ્મિન્, ષષ્ઠી તત્પુરુષ) । અનિષ્ટદર્શનમ્ (અનિષ્ટસ્ય દર્શનમ્, ષષ્ઠી તત્પુરુષ) । તણ્ડુલકણાન્ (તણ્ડુલસ્ય કણા:, તાન્ । ષષ્ઠી તત્પુરુષ) । પૃષ્ઠભાગે (પૃષ્ઠસ્ય ભાગ:, તસ્મિન્ । ષષ્ઠી તત્પુરુષ) । કપોતરાજ: (કપોતાનામ્ રાજા, કપોતરાજ: । ષષ્ઠી તત્પુરુષ) । તણ્ડુલકણલુબ્ધાન્ (તણ્ડુલકણૈ: લુબ્ધા: તણ્ડુલકણલુબ્ધા:, તાન્ । તૃતીયા તત્પુરુષ) । તણ્ડુલકણલોભેન (તણ્ડુલકણાનાં લોભ:, તેન । ષષ્ઠી તત્પુરુષ) । આપત્કાલે (આપદ: કાલ:, તસ્મિન્ । ષષ્ઠી તત્પુરુષ) । જાલબદ્ધા: (જાલેન બદ્ધા: । તૃતીયા તત્પુરુષ) । વિપત્કાલે (વિપદ: કાલ:, તસ્મિન્ । ષષ્ઠી તત્પુરુષ) । કાપુરુષલક્ષણમ્ (કાપુરુષસ્ય લક્ષણમ્ । ષષ્ઠી તત્પુરુષ) । કાર્યસાધિકા (કાર્યસ્ય સાધિકા । ષષ્ઠી તત્પુરુષ) । મૂષકરાજમ્ (મૂષકાનાં રાજા મૂષકરાજ:, તમ્ । ષષ્ઠી તત્પુરુષ) ।

કૃદન્ત : અવલોક્ય (અવ + લુક્ + ત્વા > ય) । વિચિન્ત્ય (વિ + ચિન્ત્ + ત્વા > ય) । ભૂત્વા (ભૂ + ત્વા) । સુચિન્ત્ય (સુ + ચિન્ત્ + ત્વા > ય) । સુવિચાર્ય (સુ + વિ + ચર્ + ચાર્ + ત્વા > ય) । શ્રુત્વા (શ્રુ + ત્વા) । અવલમ્બ્ય (અવ + લમ્બ્ + ત્વા > ય) । એકચિત્તીભૂય (એકચિત્ત + ભૂ + ત્વા > ય) । આદાય (આ + દા + ત્વા > ય) । દૃષ્ટ્વા (દૃશ્ + ત્વા) । મત્વા (મન્ + ત્વા) ।

ક્રિયાપદ : પ્રથમ ગણ (પરસ્મૈપદ) નિ + વસ્ (નિવસતિ) નિવાસ કરવો, રહેવું વિ + સૃપ્ (વિસર્પતિ) સરકવું, આવી ચઢવું ઉપ + વિશ્ (ઉપવિશતિ) પાસે બેસવું સમ્ + પત્ (સમ્પતતિ) પડવું, પતન થવું ગમ્ - ગચ્છ (ગચ્છતિ) જવું.

વિશેષ

(1) શબ્દાર્થ : કૃતાન્તમિવ અટન્તમ્ જાણે કે યમરાજ ન હોય તે રીતે ફરતા **અનભિપ્રેતમ્** અપ્રિય, ન ઈચ્છવું તે **દર્શયિષ્યતિ** દેખાડશે. બતાવશે. **વિસ્તીર્ણમ્** પહોળું, ફેલાયેલું **પ્રચ્છન્નો ભૂત્વા** સંતાઈને, છુપાયેલો રહીને **તન્નિરૂપ્યતામ્** તેને વિશે વિચાર કરો. તેનો નિર્ણય કે નિશ્ચય કરો. **ભદ્રમિદં ન પશ્યામિ** હું આને કલ્યાણ-શુભ કે સારું જોતો નથી. **ન યાતિ વિક્રિયામ્** વિકાર પામતા નથી. **શ્રી:** લક્ષ્મી **સદર્પમ્** અભિમાન સાથે **કિમેવમુચ્યતે** આવું શા માટે કહો છો ? **ભોજનેપ્યપ્રવર્તનમ્** ભોજન માટે પણ પ્રવૃત્તિ થઈ શકે નહીં. ભોજન પણ થઈ શકે નહીં. **શઙ્કાભિ:** શંકાઓથી, સંદેહથી **સર્વમાક્રાન્તમ્** બધું છવાયેલું, બધું જ રોકાયેલું **તિરસ્કારમ્** ઠપકાને, નિંદાને **વિપત્કાલે** વિપત્તિના સમયમાં **વિસ્મય એવ કાપુરુષલક્ષણમ્** વિસ્મય પામવો એ જ કાયર માણસનું લક્ષણ છે. કાયર માણસ જ વિસ્મય - નવાઈ પામે છે. **એકચિત્તીભૂય** એક મનવાળા થઈને **આદાય** લઈને **ઉડ્ડીયતામ્** ઊડી જાયો. **તૃણૈર્ગુણત્વમાપનૈ:** દોરડાપણું પામેલાં તણખલાંઓ દ્વારા, રસ્સી બનેલાં તણખલાંઓથી **બધ્યન્તે** બાંધવામાં આવે છે. બંધાય છે. **મત્તદન્તિન:** મદોન્મત્ત હાથીઓ **જાલાપહારકાન્** જાળને લઈ જનારાંઓને **પ્રતિનિવૃત્ત:** પાછો વળ્યો. **યથેષ્ટદેશાન્** પસંદગીના સ્થળે, મનચાહેલા સ્થળે

(2) સંધિ : સોઽચિન્તયત્ (સ: અચિન્તયત્) । પ્રાતેરેવ (પ્રાત: એવ) । તન્નિરૂપ્યતામ્ (તત્ નિરૂપ્યતામ્) । સુદીર્ઘકાલેઽપિ (સુદીર્ઘકાલે અપિ) । હ્યુપસ્થિતે (હિ ઉપસ્થિતે) । સર્વત્રૈવમ્ (સર્વત્ર એવમ્) । ભોજનેપ્યપ્રવર્તનમ્ (ભોજને અપિ અપ્રવર્તનમ્) । તૃણૈર્ગુણત્વમાપનૈ: (તૃણૈ: ગુણત્વમ્ આપનૈ:) । ચિત્રગ્રીવોઽપિ (ચિત્રગ્રીવ: અપિ) ।

स्वाध्याय

1. विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चित्वा लिखत ।

- (1) प्रभातकाले वायसः कम् अपश्यत् ? ☐
(क) कपोतम् (ख) व्याधम् (ग) वृक्षम् (घ) मूषकम्
- (2) गगने कः सपरिवारः व्यसर्पत् ? ☐
(क) वायसः (ख) पक्षिराजः (ग) चित्रग्रीवः (घ) मयूरः
- (3) विपत्काले किं करणीयम् ? ☐
(क) विस्मयस्य अवलम्बनम् (ख) प्रतीकारः
(ग) पलायनम् (घ) धैर्यस्य अवलम्बनम्
- (4) तृणैर्गुणत्वमापन्नैः के बध्यन्ते ? ☐
(क) मत्तदन्तिनः (ख) सिंहाः (ग) कपोताः (घ) मूषकाः
- (5) मूषिकराजेन कपोतानां बन्धनानि केन छिन्नानि ? ☐
(क) दन्तैः (ख) मुखेन (ग) अस्त्रेण (घ) शस्त्रेण
- (6) सः तीक्ष्णैः दन्तैः जालं प्रायतत । ☐
(क) छित्त्वा (ख) छेदनीयं (ग) छेतुम् (घ) छिन्नं
- (7) 'वयम्' पदस्य एकवचनम् किम् ? ☐
(क) अहम् (ख) त्वम् (ग) सः (घ) आवाम्
- (8) रेखाङ्कितपदस्य समासनाम लिखत । - व्याधेन तण्डुलकणान् विकीर्य जालं विस्तीर्णम् । ☐
(क) षष्ठीतत्पुरुषः (ख) द्वन्द्वः (ग) द्वितीयातत्पुरुषः (घ) समाहारद्वन्द्वः
- (9) 'स्म' प्रयोगं कुरुत । ☐
विहगाः तत्र न्यवसन् ।
(क) न्यवसन्ति स्म (ख) निवसन्ति स्म (ग) निवसति स्म (घ) निवसन् स्म

2. एकवाक्येन संस्कृतभाषया उत्तरत ।

- (1) तण्डुलकणान् अवलोक्य कपोताः कीदृशाः अभवन् ?
- (2) बद्धाः कपोताः कं तिरस्कुर्वन्ति स्म ?
- (3) अल्पानां वस्तूनां संहतिः कीदृशी भवति ?
- (4) जालेन सह उत्पतिताः विहगाः कुत्र गच्छन्ति ?
- (5) भूतले शङ्काभिः किम् आक्रान्तं भवति ?

3. રેખાઢ્ઢિતપદાનિ આધૃત્ય પ્રશ્નનિર્માણં કુરુત ।

(કદા, કેન, કસ્ય, કમ્, કિં કૃત્વા, કુત્ર, કિમ્)

- (1) ગોદાવરીતીરે વિશાલઃ શાલ્મલીતરુઃ અસ્તિ ।
- (2) વ્યાધેન જાલં વિસ્તીર્ણમ્ ।
- (3) વ્યાધેન તણ્ડુલકણાન્ વિકીર્ય જાલં વિસ્તીર્ણમ્ ।
- (4) વાયસઃ પ્રભાતકાલે વ્યાધમ્ અપશ્યત્ ।
- (5) ચિત્રગ્રીવસ્ય મિત્રં મૂષકરાજઃ અસ્તિ ।

4. ઘટનાક્રમાનુસારં વાક્યાનિ લિખત ।

- (1) અનન્તરં તે સર્વે જાલેન બદ્ધાઃ અભવન્ ।
- (2) મૂષકરાજેન સ્વકીયૈઃ તીક્ષ્ણૈઃ દન્તૈઃ સર્વેષાં બન્ધનાનિ છિન્નાનિ ।
- (3) વાયસઃ કૃતાન્તમ્ ઇવ દ્વિતીયમ્ અટન્તં વ્યાધમ્ અપશ્યત્ ।
- (4) તદત્ર ધૈર્યમવલમ્બ્ય ઇદાનીમેવં ક્રિયતામ્ ।
- (5) વૃદ્ધાનાં વચનમ્ આપત્કાલે ગ્રાહ્યમ્ ઇવ ।
- (6) ઇતિ વિચિન્ત્ય કપોતાઃ સર્વે જાલમાદાય ઉત્પત્તિતાઃ ।

5. માતૃભાષાયામ્ ઉત્તરાણિ લિખત ।

- (1) શિકારીને જોઈને કાગડાએ શું વિચાર્યું ?
- (2) ચોખ્ખાના કણથી લોભાયેલાં કબૂતરોને ચિત્રગ્રીવે શું કહ્યું ?
- (3) અભિમાની કબૂતરે વૃદ્ધોનાં વચન વિષે કેવો પ્રતિભાવ આપ્યો ?
- (4) કબૂતરો કઈ રીતે જાળમાંથી મુક્ત થયાં ?

6. માતૃભાષાયામ્ અનુવાદં કુરુત ।

- (1) વિવિધેભ્યઃ દેશેભ્યઃ સમાગતાઃ વિહગાઃ તત્ર રાત્રૌ નિવસન્તિ ।
- (2) ચિત્રગ્રીવનામા કપોતરાજઃ પરિવારેણ સહ ગગને વ્યસર્પત્ ।
- (3) તસ્ય તદ્વચનં શ્રુત્વા સર્વે કપોતાઃ તત્ર જાલે ઉપાવિશન્ ।
- (4) વ્યાધઃ તાન્ જાલાપહારકાન્ અવલોક્ય પશ્ચાત્ ધાવતિ ।
- (5) તીક્ષ્ણૈઃ દન્તૈઃ બન્ધનાનિ છિન્નાનિ ।

પ્રવૃત્તિઓ

- હિતોપદેશની બીજી કોઈ એક વાર્તા તમારા શબ્દોમાં લખો.
- સમગ્ર પાઠનો ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદ કરો.